

UOT 94 (479.24)**CÜMHURİYYƏT QURUCULARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ
QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN BAKI ZƏFƏRİ****Ləman H.EYVAZOVA ***

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) qurucularının əsərlərində Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakının azad edilməsinə dair münasibətə yer verilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, N.Şeyxzamanlı, A.Atamalibəyov, M.B.Məmmədşadənin əsərləri təhlil edilmişdir. Bu əsərlərdə 15 sentyabr 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakının azad edilməsinin tarixi və siyasi əhəmiyyəti, türk qardaşlarımızın çətin anlarda köməyi öz əksini tapmışdır. AXC-nin təsisçilərinin əsərlərində Osmanlı dövlətinin Azərbaycana yardımına dair ziddiyyətli baxışlar və Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti faktlar əsasında izah olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Qafqaz İslam Ordusu, Bakı zəfəri, Nuru paşa

Giriş. Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanın mürəkkəb tarixi-siyasi şəraitində mühüm rol oynamış, milli dövlətçiliyin, milli hökumətin formalaşmasında müstəsna xidmət göstərmişdir. Belə ki, I Dünya müharibəsi zamanı Azərbaycan həm sərvətlərinə, həm də geostrateji mövqeyinə görə böyük dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdur. Beynəlxalq vəziyyətin belə olduğu bir zamanda daxildə erməni-bolşevik qüvvələri tarixi torpaqlarımızda separatçılıq fəaliyyəti aparır, xalqımıza qarşı soyqırımını həyata keçirirdi. Məhz belə bir mürəkkəb tarixi-siyasi şəraitdə Qafqaz İslam Ordusunun köməyi ilə sözügedən qüvvələrə qarşı aparılan uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində ərazi bütövlüyümüz təmin edilmiş, xüsusilə də neft Bakısı uğrunda böyük dövlətlər arasında başlamış mübarizə Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatmışdır. Oudur ki, Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı fəaliyyəti, xüsusilə də Bakının düşmən qüvvələrdən azad edilməsindəki müstəsna rolunun araşdırılması bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır.

Mövzunun aktuallığını səciyyələndirən cəhətlərdən biri də 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə qardaş Türkiyənin Azərbaycana dəstəkləməsi və

* *Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin doktorantı, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əməkdaşı; eyvazli.leman93@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-7719-7839*

bunun da dövlətçiliyimizə zərbə vurmağa çalışan qüvvələrə sərf etməməsi və bu dostluq və qardaşlığa kölgə salmağa çalışan qüvvələrə qarşı elmi baxımdan mübarizə aparılmasıdır. Qafqaz İslam Ordusunun Bakını erməni-bolşevik qüvvələrdən azad etməsi, onun Azərbaycanda fəaliyyətinin səbəb və nəticələri, tarixi əhəmiyyətinin tədqiqat əsərlərində necə əks olunduğunun araşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərlərində Qafqaz İslam Ordusu. Azərbaycan tarixinin bir çox mühüm məsələlərinin öyrənilməsində M.Ə.Rəsulzadə irsinin xüsusi əhəmiyyəti var. Müəllifin əsərlərində məsələlər olduğu kimi, dövrün mürəkkəb mənzərəsi nəzərə alınmaqla, buna müvafiq olaraq baş vermiş tarixi-siyasi hadisələrə real qiymət verilərək təhlil edilmişdir. Bunlardan biri də Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsində iştirakının işıqlandırılmasıdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1922–ci il İstanbulda nəşr olunan “Azərbaycan Cümhuriyyətinin keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti” əsəri Azərbaycan tarixi məsələlərini öyrənmək baxımından qiymətli mənbədir. Əsərə ümumi nəzər saldıqda, burada mart qırğınları ərəfəsindəki hadisələrə, mart qırğınlarına, Zaqafqaziya Seymində müsəlman deputatlarının fəaliyyətinə, Azərbaycan deputatların və Azərbaycan türklərinin gürcülərdən kömək gözləməsinə, lakin bunun baş tutmamasına, Bakının azad edilməsində Osmanlının rolu və s. məsələlərə toxunulduğunu görürük [7, 30].

Əsərdə Bakının azad olunmasında qardaş Türkiyənin köməyi, eləcə də Bakının Azərbaycan üçün əhəmiyyəti tarixi faktların təhlili nöqtəyi-nəzərindən göstərilmiş, həmçinin, Türkiyənin Bakının azad olunmasında göstərdiyi xidmətə minnətdarlıq hissi də aydın görünür: “Bakısız Azərbaycan – başsız bədəndir – demişdik. Başı məşhur Gilyotin məngənəsində olan bir adamın xilas necə mümkündürsə, Bakının geri qaytarılması da o nisbətdə möcüzəli bir iş idi. Həqiqətən də belə idi. Sonradan məzarları unudulmuş qalan Anadolu Mehmedçikləri Bakıdakı şəhidlikləri ilə türklüyə yeni bir siyasi vücut verirdilər. Maddətən unudulmuş, fəqət mənən bütün qəlblərdə dəfn edilən bu qəhrəman şəhidlər yalnız Bakıdadırlarmı? Naxçıvandan, Qarabağdan, Şamaxıdan, Gəncədən Bakıya qədər bir yer varmı ki, orada belə bir fədakar yatmasın?!.. Bəli, Azərbaycanın hər yerində şairin təsvir etdiyi — Sarmaşılıqlı bir məzar taparsınız ki, qızlar-gəlinlər tərəfindən ziyarətqah halına çatan bu məzar, qardaş imdadına çatan —TÜRK məzarıdır” [7, 32].

M.Ə.Rəsulzadənin ensiklopedik məzmununa malik “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsəri Türkiyədə mühacirətdə olarkən yazdığı əsərlərdən biridir. Bu əsər 1923-cü ildə İstanbulda çap edilmişdir. Azərbaycan tarixinin mühüm məqamlarının əks olunduğu bu əsər on bir bölmədən ibarətdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti əsərində qardaş Türkiyənin yardımı, Nuru paşanın Bakının xilas olunmasındakı əvəzsiz xidmətlərinə nəzər yetirilmişdir. Bu

yardımın hüquqi əsasları da əsərdə verilmişdir. Bununla yanaşı, Mudros müqaviləsinin Azərbaycan Cümhuriyyətinə təsiri məsələsinə də toxunulmuşdur. Belə ki, əsərin “Qardaş Türkiyənin imdadı” adlanan bölməsində məhz Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsindəki fəaliyyəti və bu məsələyə münasibətdən bəhs edilmişdir [8,28].

Bu əsərdə ilk növbədə erməni-bolşevik birləşmələrinin Bakıda törətdiyi soyqırım, bu soyqırımın miqyasının digər ərazilərə yayılması və mənfi nəticələri qeyd edilmişdir. Əsərdə göstərilirdi ki, Bakının bu təhlükədən xilaslı üçün Tiflisdən kömək gözlənilirdi, lakin bu baş tutmadı. Gürcüstanda daxili siyasi vəziyyət və beynəlxalq şərait buna imkan vermədi. Belə bir mürəkkəb siyasi şəraitdə Bakının xilasına Qafqaz İslam Ordusu gəlmiş oldu. Türk qardaşlarımızın köməyi sayəsində Bakı Qurban bayramı günündə bolşevik-erməni birləşmələrindən azad edilmiş oldu.

M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 62 nömrəli buraxılışında “Qurtuluş günü” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Bu yazı Bakının azad edilməsinin il dönümünə həsr edilmişdir ki, burada Qafqaz İslam Ordusunun müstəsna xidmətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. Məqalədən aydın olur ki, Bakının azad edilməsinin il dönümü münasibətilə hər iki dövlətin hərbiçilərinin iştirakı ilə Zəfər paradı təşkil edilmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsi ilə bağlı keçirilmiş Zəfər paradını da bu tarixi hadisənin varisi hesab etmək olar [8, 37].

M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan” qəzetində dərc edilmiş digər məqaləsində Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsindəki xidməti yüksək qiymətləndirilmişdir. Onun “Haqq yerini tutan gün” adlı məqaləsində Bakının Azərbaycan üçün əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Bu məqalədə bolşevik-erməni birləşmələrinin Bakını Azərbaycandan qoparmaq istəyi, Azərbaycan demokratiyasına qarşı qəsdli vurğulanmışdır. Məqalədən aydın olur ki, bolşeviklərlə siyasi hakimiyyət uğrunda müxalifətdə olan eser-mənşeviklər belə Bakını itirməmək üçün 1918-ci ilin martında bolşeviklər və ermənilərlə əlbir olaraq soyqırım törətmişlər. Birinci Dünya müharibəsinin gedişində və yekununda Bakının ingilislər, almanlar üçün də mühüm əhəmiyyətə malik olmasına da qısa şəkildə toxunulmuşdur.

Qafqaz İslam Ordusunun fədakarlığı və qəhrəmanlığı sayəsində Bakı xilas edilmiş, bunun uğrunda igid Mehmedçilər şəhid olmuşdur. Bunu yüksək qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə qeyd etmişdir ki, qəhrəman türk oğulları yalnız özlərinin deyil, türk qardaşlarının hürriyyəti uğrunda mübarizə aparmış, haqqın öz yerini tutmasına öz töhfələrini vermişlər. M.Ə.Rəsulzadə bildirirdi ki, 1918-ci il mayın 28-də böyük bir haqq elan edilmiş, sentyabrın 15-də Bakının azad edilməsi ilə bu haqq yerini tutmuşdur [3, 316].

Qeyd olunanlardan əlavə M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycanın paytaxtı” adlı silsilə məqalələrində də bəhs etdiyimiz mövzu özünəməxsus yer tutur.

Burada müəllif Bakının əhəmiyyətinə toxunaraq qeyd etmişdir ki, Bakı mühüm bir ticarət mərkəzi və neftinə görə dünyada məşhur olan bir şəhərdir. Neftindən əlavə, qədimdən bu yana İran, Türkünstan, Rusiya yollarının qovşağında yerləşərək mühüm strateji mövqeyə sahib olmuşdur. M.Ə. Rəsulzadənin bu əsərində də bir daha göstərilir ki, Bakının Azərbaycanın paytaxtı olmasına mane olmaq üçün bütün rusiyaçı firqələr birləşərək mart faciəsini törətmiş, bununla da altı ay müddətində - yəni 1918-ci ilin sentyabrına kimi Bakı düşmənlə nəzarətində qalmışdır. Yalnız Bakının xilasını üçün yeni yaranmış AXC-nin iki dövlət arasında imzalanmış "Batumi" müqaviləsinin (04.06.1918) 4-cü bəndini rəhbər tutaraq Osmanlı dövlətinə müraciətindən sonra Bakının əsl sahiblərinə qaytarılması mümkün olmuşdur. Belə ki, Nuru Paşa, Mürsəl Paşa və Xəlil Paşanın komandanlığı altında 1918-ci il sentyabrın 15-də aparılmış hərbi əməliyyat nəticəsində Bakı rus-erməni qüvvələrindən xilas edilərək Azərbaycan türklərinin nəzarətinə keçmişdir [3, 185].

M.Ə. Rəsulzadənin "Azərbaycan" qəzetinin 3 oktyabr 1918-ci il tarixli 5 nömrəli buraxılışında çıxmış "Bakı məsələsinə dair müləqat" məqaləsində maraqlı fikirlər əks olunmuşdur. Burada bəhs etdiyimiz dövrdə Bakının "müstəqil şəhər" olması fikirlərinin ortaya atılması və ona qarşı Cümhuriyyət qurucularının mübarizəsindən bəhs edilir. Məqalədən məlum olur ki, Tiflisdəki saxta sosialist vərəqləri və erməni qəzetləri bu məsələni qabardaraq Avropa siyasi dairələrinin diqqətini bu məsələyə yönəltmək istəyir, bu məqsədlə də təbliğat aparırdılar. Bununla bağlı İstanbulda nəşr edilən "Tərcümani-həqiqət" qəzeti M.Ə. Rəsulzadəyə məsələ ilə bağlı açıqlama vermək üçün müraciət etmişdir. Məsələ ilə bağlı öz bəyanatında M.Ə. Rəsulzadə bildirmişdir ki, Bakının "sərbəst şəhər" elan edilməsini tələb etmək Azərbaycan demokratiyasına bir qəsdədir. Bakı neftinin əhəmiyyətini vurğulayaraq bunun iqtisadi əlaqələrdə mühüm rol oynaya biləcəyini qeyd etmiş və bu səbəbdən Azərbaycanda marağı olan Almaniya, İngiltərə kimi dövlətlərlə normal iqtisadi əlaqələr mümkün ikən, müharibə və Azərbaycan müstəqilliyinə müdaxiləyə heç bir ehtiyac olmadığını əsaslandırma bilmişdir [3, 51-52].

M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə İstanbulda nəşr edilmiş "Yeni Qafqasya" dərgisinin səhifələrində də Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsindəki rolundan bəhs edən müxtəlif səpgili məqalələr yer almışdır. M.Ə. Rəsulzadənin bu dərgidə dərc edilmiş "Türklüyün böyük günlərindən" adlı məqaləsində 15 sentyabr Bakı zəfərinin tarixi-siyasi əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Müəllif bu məqaləsində qeyd etmişdir ki, Bakıdakı qardaşlarının imdadına yetişməyi ən ciddi vəzifələrindən biri hesab edən Türkiyə rusların, ermənilərin ...öz müttəfiqi olan almanların müqavimət və manələrini dəf edərək sentyabrın 15-də Bakını işğaldan azad etdi.

M.Ə. Rəsulzadənin "Çağdaş Azərbaycan tarixi" əsərində də müəyyən tarixi-siyasi əhəmiyyətinə görə seçilən məsələlər yer tutur. Əsər 1951-ci ildə

mühacirətdə olduğu zaman işıq üzü görmüşdür. Osmanlının hərbi dəstəyi ilə Bakının azad edilməsi və artıq öz ordumuzun formalaşması əsərdə qeyd olunmuşdur [4, 58].

Digər Cümhuriyyət qurucularının əsərlərində Qafqaz İslam Ordusu. Cümhuriyyətimizin nəhəng simalarından olan **Əli Mərdan bəy Topçubaşov** da Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsindəki fəaliyyətini və bunun tarixi-siyasi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. O, “Azərbaycanın təşəkkülü” əsərində də bu məsələyə toxunmuşdur. Ə.M.Topçubaşov əsərin IX bölməsində paytaxt kimi Bakının əhəmiyyətindən bəhs etmiş, əsərin XI və XII hissələrində isə bolşevik-erməni birləşmələrinin mart soyqırımını törətməsi, Bakını işğal etmələri qeyd edilmişdir. Bakını azad etmək üçün Azərbaycan hökuməti türk qardaşlarından yardım istəmişdir. Bu istəyin hüquqi əsasını Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bağlanmış “Dostluq, qardaşlıq müqaviləsi”nin 4-cü maddəsi təşkil edirdi. Buna uyğun olaraq Osmanlı hərbciləri Bakı ətrafına və Gəncəyə gələrək azərbaycanlı qardaşları ilə birlikdə Bakını azad etdilər [5, 65].

Bundan başqa, Ə.M.Topçubaşov Bakının azad edilməsində göstərdiyi şücaətə və fədakarlığa görə Osmanlı türklərinə öz təşəkkürünü bildirmiş və bunun Azərbaycanın istiqlalı üçün əhəmiyyətini vurğulamışdır: “Türk sərkərdə və əsgərlərinin dövlətimizin paytaxtı olan Bakının azad edilməsi uğrunda apardığı və uğurla başa çatdırdığı qəhrəmanlıq mübarizəsi bizi Azərbaycanın müstəqilliyinin təminatına həmişəlik olaraq inandırır və arxayın edir. Bu mənada biz indi sakit ola bilərik” [8, 35].

AXC parlamentinin deputatı olmuş, daha sonra mühacirət həyatı yaşamış **Abbas bəy Atamalıbəyovun** xatirələrində də Bakının azad edilməsi məsələsinə toxunulmuşdur. Qeyd edək ki, A.Atamalıbəyov xatirələrini fransızca qələmə almışdır. Bu xatirələr 2001-2002-ci illərdə mətbuat səhifələrində qismən dərc edilsə də, bütöv şəkildə 2018-ci ildə “Siyasi mühacirin xatirələri” adı altında çap edilmişdir [1]. Bu xatirələrində A.Atamalıbəyov dövrün mürəkkəb tarixi-siyasi hadisələrini təsvir etməyə çalışmışdır. Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycanda qonşu və dünya dövlətlərinin maraqlarının toqquşmasını, Bakını işğal edən rus-erməni birləşmələrinə qarşı Osmanlı dövlətinin köməyi ilə müqavimət göstərə bilməyimiz, Azərbaycanın ordusunun olmaması, türk ordusunun köməyi və dəstəyi ilə ordu quruculuğunun bərqərar olması kimi məsələlər onun xatirələrində öz əksini tapmışdır.

AXC-nin qurucularından biri, Tehrandakı səfirimiz **Adil xan Ziyadxanın** “Azərbaycan” adlı əsərində də Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsindəki rolu qeyd edilmişdir. Burada Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana dəvətindən əvvəlki hadisələrə diqqət yetirilmiş, Bakının azad edilməsində Qafqaz İslam Ordusunun fədakarlığından bəhs edilmişdir. Müəllif bu əsərində yazırdı: “...Yayın hərərətli günləri altında Muğanın ilan mələyən

susuz səhralarında canını fəda edən qəhrəman türk ordusu hər bir cəfaya davam edib axırda sentyabr ayının 15-ci günündə sübh zamanı Azərbaycanın paytaxtı olan Bakını hər b ilə zəbt etdilər və arxaları ilə Azərbaycan hökuməti Gəncədən böyük şadlıq ilə Bakıya azim oldular...” [2, 92].

Adil xan Ziyadxan “Azərbaycan” əsərində Mudros müqaviləsinə əsasən türklərin Qafqazı tər k etmələri, Andranikə qarşı aparılan birlikdə mübarizənin bununla da yarımçıq qalması və sonrakı hadisələrə də aydınlıq gətirərək təhlil etmişdir [2, 92].

Cümhuriyyətin qurulmasında və fəaliyyətində mühüm rol oynamış şəxslərdən biri də **Nağı bəy Şeyxzamanlıdır**. O, Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanına rəhbərlik etmiş, Aprel işğalından (1920) sonra ölkədən getmək məcburiyyətində qalmışdır. Onun 1964-cü ildə "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Bu kitabda müəllif Bakının azad edilməsi ilə bağlı aparılmış müzakirələr, qardaş Osmanlı dövlətinə müraciət edilməsi və türk qardaşlarımızın yardımını ilə Bakının azad edilməsi prosesinin şahidi olaraq açıqlamışdır. Belə ki, Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələrindən məlum olur ki, Osmanlıdan kömək istəmək və məsələni izah etmək üçün gizli şəkildə məhz o, Hüsaməddin bəylə birlikdə yola çıxmışdır. Səfərin hansı çətinliklərlə başa gəlməsi buradan aydın olur. Həmçinin N.Şeyxzamanlının xatirələrindən rus əsgərlərinin özbaşınalığı, dövrün olduqca mürəkkəb siyasi şəraiti məlum olur [6,45].

N.Şeyxzamanlının Osmanlı dövlətində apardığı görüşlər, Ənvər paşa, Tələt paşa, Xəlil paşa Mentəşe ilə danışıqları, azərbaycanlıların istiqlaliyyəti üçün türk qardaşlarından kömək istəməsini əsaslandırması bu xatirələrdə yer almışdır. Qeyd edək ki, Osmanlının bu əraziləri ilhaq etmək istəyi ilə bağlı məsələ bəzi ədəbiyyatlarda Cümhuriyyət qurucularının da bu fikirlə razılaşması kimi göstərilmişdir. Lakin N. Şeyxzamanlının xatirələrindən məlum olur ki, bu fikir əsassızdır. Belə ki, o, yuxarıda adları qeyd olunan paşalarla görüşündə türk qardaşlarından kömək istəyərkən dediyi bu sözlər bunun bariz sübutudur: “...Azərbaycan xalqı sizdən yardım gözləyir. Siz qardaş əlinizi bizə uzadaraq yardım edin. Müstəqil olaq. Siz bizi çəkib özünüzə qatmaq istəsəniz, biz buna razı ola bilmərik” [6, 47].

N.Şeyxzamanlı Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana göndərilməsi üçün hazırlıq prosesində yaxından iştirak etmiş, dəyərli tövsiyələrini vermişdir. Nuru paşanın hərbi mütəxəssislərdən ibarət komanda toplamasını və bu prosesi ardıcılıqla qeyd etmişdir. O, həmçinin bu xatirələrində “ilhaq” məsələsinə də aydınlıq gətirmiş, bu fikrin tərəfdarları ilə mübarizə aparmaqlarından bəhs etmişdir. Bir istiqlal tərəfdarı olaraq “ilhaqçı”larla mübarizə aparmağın ruslarla mübarizə aparmaqdan daha çətin olduğunu göstərmişdir. Bu məsələdə Osmanlı Sülh Heyəti rəisi Xəlil bəyin ilhaqçılarla görüşündə dediyi fikirlər bir daha Azərbaycanın istiqlalının həm Azərbaycan türkləri,

həm Osmanlı, həm də region üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğu aydın olur. Belə ki, Xəlil bəy bildirmişdir ki, “Bizim birləşməyimizi nə düşmən, nə də dost dövlətlər qəbul edər. Biz sizə yardım edər və edəcəyik. İstiqalaliyyət qurub müstəqil yaşamanız üçün lazımı qədər əsgərimizi göndərəcəyik. Hər cəhətdən yardım edəcəyik. Öz Vətənimiz kimi sizin Vətəninizi də qoruyacağıq” [6, 55].

N.Şeyxzamanlı xatirələrində Nuru paşanın komandanlığı altında Bakının rus-erməni birləşmələrindən və ingilislərdən təmizləndiyini, Azərbaycan hökumətinin Bakıya köçdüyünü göstərmiş, Mudros barışıqına əsasən, Qafqaz İslam Ordusunun bu ərazilərdən getmək məcburiyyətində qaldığına aydınlıq gətirmişdir.

Əsərlərində Qafqaz İslam Ordusunun Bakı zəfərinə münasibət bildirən müəlliflərdən biri də **Mirzə Bala Məmmədzadədir**. O, “Azərbaycan” və “Kurtuluş” jurnallarında bu məsələyə həsr olunmuş məqalələrlə çıxış etmişdir. Onun Ankarada dərc edilmiş “Azərbaycan” jurnalının 1954-cü il tarixli buraxılışında işıq üzü görmüş “Qafqaz İslam Ordusu” adlı məqaləsi belələrindən biridir. Bu məqaləsində müəllif Batum müqaviləsinin bağlanmasından bəhs edərək, bu müqaviləyə əsasən, Azərbaycana göndərilən türk ordusunun 5-ci Qafqaz diviziyasının Azərbaycan qüvvələri ilə birləşərək “Qafqaz İslam Ordusu” adlanmasını bildirmişdir. Qafqaz İslam Ordusunun 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakını azad etməsi, lakin Mudros müqaviləsinə əsasən, buranı tərk etməsi qeyd edilmişdir [8, 88].

M.B.Məmmədzadə bu məqaləsində rəsmi Moskvanın mövqeyinə də aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, müəllif qeyd edirdi ki, bolşevik hökuməti Osmanlı ordusunun Azərbaycanda və Şimali Qafqazda hərəkətinə hər vəchlə mane olmağa çalışırdı. Məqalədə diqqət çəkən məsələlərdən biri də Mudros müqaviləsinə əsasən, Nuru paşa komandanlığı ilə türk ordusu bu əraziləri tərk etmək məcburiyyətində qalanda belə müəyyən sayda hərbcilərin burada qalması idi. Belə ki, Osmanlı hökumətinin Qafqaz İslam Ordusunun Qafqazı tərk etməsi üçün verdiyi 26.10.1918-ci il tarixli 5276 sayılı əmrində də bu barədə deyilirdi: “Şimali Qafqazda və Azərbaycanda xidmət etmək istəyənlər qalacaqdır” [8, 89]. Bu əmrə müvafiq olaraq Nuru paşa Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından istefa verərək, Azərbaycan ordusu komandanı ünvanını almışdır. Bundan sonra noyabrın əvvəllərində “Azərbaycan hökuməti ilə burada qalacaq zabitlər üçün əqd edilən müqavilə şəraiti” adı altında orduda təbliğat aparmışdır. 15 maddədən ibarət bu sənəddə Azərbaycanda qalacaq türk zabitlərinin Azərbaycan vətəndaşı olaraq fəaliyyət göstərməsi, onların hüquq və vəzifələrinin Azərbaycan qanunlarına əsasən tənzimlənməsi göstərilmişdir. Lakin Mudros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən türk ordusunun burada qalması mümkün olmamışdır. Ona görə də, Osmanlı hökuməti 24 noyabr 1918-ci ildə 28.10.1918-ci il tarixli 5276 sayılı və daha

sonra verdiyi 5887 sayılı əmri ləğv etməsi ilə bağlı qərarını 9-cu orduya göndərmişdir [8, 90]. Nəticədə, Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

M.B.Məmmədzaadənin “Qurtuluş” jurnalında 1935-ci ildə 15 sentyabr 1918-ci il zəfəri münasibətilə “İstiqlal zəfərinin dastanı” adlı məqaləsi nəşr edilmişdir. Burada 15 sentyabr Bakı zəfəri Azərbaycanı həqiqi istiqlalına qovuşdurən şanlı istiqlal savaşı kimi göstərilmişdir. Məqalədə tarixi faktlarla yanaşı, 15 sentyabr Bakının azad edilməsinə həsr edilmiş ədəbiyyat nümunələrindən də sitatlar gətirilmişdir. Belə ki, Bakının türk ordusunun köməyi sayəsində azad edilməsi münasibətilə Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavadın yazdığı şeirlərdən nümunələr də bu məqalədə verilmişdir [8, 93-94].

M.B.Məmmədzaadə “Azərbaycan” jurnalının 1958-ci il tarixli buraxılışında daha bir məqalə ilə çıxış etmişdir. “15 eylül 1918” adlı məqaləsində müəllif AXC elan edilərkən dövrün çətin siyasi şəraitinə diqqət çəkmiş, Bakı daxil olmaqla torpaqlarımızın mühüm bir hissəsinin düşmən nəzarətində olduğunu göstərmişdir. Mart soyqırımını nəticəsində törədilmiş hadisələr faktlarla göstərilmiş və belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın harayına türk qardaşlarının çatdığı əsaslandırılmışdır. 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakının azad edilməsini M.B.Məmmədzaadə türk birliyinin bariz nümunəsi kimi göstərmişdir. Diqqət çəkən məqamlardan biri də budur ki, müəllif bu məqaləsini Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olduğu bir tarixdə mühacirətdə olarkən qələmə almış və burada qeyd etmişdir ki, Azərbaycan hazırda istila altında olsa da, türk qardaşlarının köməyini unutmamış və şəhid qardaşlarının xatirəsini gizli şəkildə anmaqdadır [8, 97].

Nəticə. Qafqaz İslam Ordusu çətin tarixi-siyasi şəraitdə Azərbaycanın istiqlaliyyətinin təmin edilməsində köməklik etmiş, Bakını düşmən qüvvələrdən təmizləməyə və Azərbaycanın ixtiyarına keçməsinə nail olmuşdur. Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı bu vaxta kimi nəşr edilmiş tədqiqat əsərlərində müxtəlif fərqli fikirlər və konsepsiyalar mövcuddur. Bunlardan “Qardaş yardımı” və “İlhaq” konsepsiyaları bir-birinə ziddiyyətli olması ilə xüsusilə maraq doğurur. Bu baxımdan Cümhuriyyət qurucularının əsərləri məsələni təhlil etmək baxımından qiymətli mənbədir. Cümhuriyyət qurucularımızın həm AXC-nin mövcud olduğu dövrdə, həm də süqutundan sonra yazmış olduqları əsərlərindən bir daha aydın olur ki, çətin tarixi şəraitə, fərqli və ziddiyyətli fikirlərə baxmayaraq, Azərbaycanın istiqlalı birinci dərəcəli həyati məsələ olmuş və Bakının azad edilməsi bu prosesi sürətləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atamalibəyov A. Siyasi mühacirin xatirələri. - Bakı: Kitabklubu, - 2018, - 80 s.
2. Adil xan Ziyadxan. Qələmin uçuşu. Azərbaycan. Səyahətnamə. - Bakı: Çapar, - 2020, - 214 s.

3. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. V cild. - Bakı: Təhsil, - 2014, - 440 s.
4. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. - Bakı: Gənclik, - 1991, - 112 s.
5. Topşubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü. - Bakı: Çapar, - 2021, - 112 s.
6. Keykurin Nağı. Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlal fədailəri. - Bakı: Təknur, - 2007, - 148 s.
7. Yaqublu N.Q. Azərbaycan mühacirət irsi. - Bakı: Elm-təhsil, - 230 s.
8. Yaqublu N.Q. Bakının qurtuluşu və Qafqaz İslam Ordusu. - Bakı: Qanun, - 2021, - 208 s.

БАКИНСКИЙ ТРИУМФ КAVКАЗСКОЙ ИСЛАМСКОЙ АРМИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ОСНОВАТЕЛЕЙ РЕСПУБЛИКИ

Ламан Г.ЭЙВАЗОВА

РЕЗЮМЕ

В статье содержатся представления об освобождении Баку Кавказской исламской армией в трудах основателей АДР. Были рассмотрены работы М.А.Расулзаде, М.Топшубашова, Н.Шейхзаманлы, А.Атамалибейова, М.Б.Мамедзаде. В этих произведениях отражено историческое и политическое значение освобождения Баку Кавказской исламской армией 15 сентября 1918 года, помощь наших турецких братьев в трудную минуту. Противоречивые взгляды на помощь Османского государства Азербайджану и деятельность Кавказской исламской армии разъяснились на основе фактов в трудах основателей АДР.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Кавказская исламская армия, Победа под Баку, Нуру-паша.

BAKU VICTORY OF THE CAUCASIAN ISLAMIC ARMY IN THE WORKS OF THE FOUNDERS OF THE REPUBLIC

Laman H.EYVAZOVA

SUMMARY

The article contains ideas about the liberation of Baku by the Caucasian Islamic Army in the works of the founders of the ADR. Works of M.A.Rasulzade, M.Topshubashov, N.Sheykhzamanli, A.Atamalibeyov, M.B.Mammadzade were addressed. The historical and political significance of the liberation of Baku by the Caucasian Islamic Army on September 15, 1918, and the help of our Turkish brothers in difficult times are reflected in these works. Contradictory views on the Ottoman state's assistance to Azerbaijan and the activities of the Caucasus Islamic Army were clarified on the basis of facts in the works of the founders of the ADR.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Caucasian Islamic Army, Victory of Baku, Nuru Pasha